

पंचायत राज व्यवस्था आणि महिलांचा सहभाग व सक्षमीकरण

हेमंतकुमार फुलचंद्राव ब्राम्हणकर

Email :- bramhankarh88@gmail.com

Mob No:- 8788880952/9764830524

सारांश :

ग्रामीण भागात असो वा शहरी भागात असो स्थानिक संस्थांच्या कारभारात राष्ट्रीय पक्षांचे गटबाजीचे राजकारण असणे योग्य नव्हे, लोकशाही विकेंद्रिकरण व्यवस्था भारतात रूजली असली तरी हा प्रयोग पूर्णपणे कोणत्याही राज्यात यशस्वी झाला असे म्हणता येणार नाही. खेड्यापाड्यातील सर्व सामान्य जनता ज्या प्रमाणात स्थानिक कारभारात सहभागी व्हावयास हवी त्या प्रमाणात जनतेचे उत्स्फूर्त सहकार्य मिळण्यात यश आलेले नाही. पंचायत राज्यामुळे जिल्हा पातळीवरील कलेक्टरचे महत्व कमी झाले हे मान्य केले तरी नोकरशाहीच्या जागी नवे जोमदार नेतृत्व निर्माण झालेले आढळत नाही. पंचायत राज्य प्रक्रियेद्वारा वास्तवात शेतकरी वर्गाच्या हातीच सत्ता प्रदान केली आहे. जातीवादने खेडे गावाच्या राज्यकारणात मूळ धरले आहे. पंचायतराज्याच्या कामकाजाच्या दृष्टीने पंचायती राज्यांना आर्थिक स्वातंत्र्याच्या बाबतीत जे मर्यादित स्वातंत्र्य असलेले निदर्शनास आले. त्याचबरोबर जातीयवाद नष्ट करणे आणि साक्षरता प्रसार करण्याच्या दृष्टीने जे प्रयत्न व्हायला हवे होते ते नेतृत्वाअभावी होवू शकले नाही. याचे कारण काय ? हे ध्यानात घेऊन त्यादृष्टीने शासनाने प्रयत्न करण्याचे ठरविले आणि या पंचायत राज्य प्रक्रियेला नविन दिशा मिळाली.

कि वईस : पंचायत राज, महिलांचा सहभाग, महिला विकास, महिलांचे सक्षमीकरण.

प्रस्तावना :-

भारतीय संविधानात गांधीवादी तत्वातील आदर्श ग्रामस्वराज्याचे तत्व ४० व्या कलमानुसार राज्याच्या नितिनिर्देशक तत्वात समाविष्ट करण्यात आले आहे. खेड्यापाड्यातील लोकांपर्यंत लोकशाही पोहोचविण्याचा आणि खेड्यातील लोकांनाही स्थानिक संस्थांच्या कार्यात सहभागी करून घेण्याचा मार्ग म्हणजे लोकशाही विकेंद्रीकरण होय. १९५७ साली कै. बळवंत मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने सामुहिक विकास योजनांच्या कार्यवाहीचा अहवाल विकेंद्रीत लोकशाही किंवा पंचायत राज्याच्या माध्यमातून सादर केला होता. या समितीने केलेल्या शिफारशी राष्ट्रीय विकास मंडळ व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या केंद्रीय समितीने स्वीकृत केल्यात.

महाराष्ट्रातील पंचायत राज्यपध्दती :

आपण स्वीकारलेल्या पंचायती राज्याच्या पध्दतीत महाराष्ट्रातील संरचना अधिक स्वागतार्ह आहे. कारण तिथे जिल्हा परिषद ही मुख्य यंत्रणा आहे. महाराष्ट्र सरकारच्या पंचायत राज्याच्या कार्याचे

मूल्यमापन करण्याच्या हेतूने महाराष्ट्र सरकारने (रिपोर्ट ऑफ इव्हॅलुएशन कमिटी ऑन पंचायती राज मध्यवर्ती शासकीय मुद्रणालय, महाराष्ट्र १९७१) नेमलेल्या समितीचा अहवाल वाचनीय आहे या अहवालात असे म्हटले आहे की, “महाराष्ट्र ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संदर्भात नेतृत्व तरूणांच्या हाती आहे असे आढळून येते. कारण ग्रामीण भागातील २६ ते ४५ वर्षे वयोगटातील पदाधिकाऱ्यांचे प्रमाण ७० टक्के आहे तर ४५ वर्षावरील गटातील पदाधिकारी २९ टक्के आहेत. ३ याचबरोबर शेतकरी वर्गाकडे नेतृत्वाची सूत्रे येत आहेत हे सुध्दा स्पष्ट झाले आहे. ९३ टक्के पदाधिकारी शेतकरी वर्गातील आहेत. तरूण नेतृत्व आहे म्हणून ते धडाधडीचे आहे असे मात्र म्हणता येत नाही. ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणण्यासाठी क्रियाशिल, कल्पक आणि धडाडीच्या नेतृत्वाची गरज आहे पण याबाबत ग्रामीण नेतृत्व कमी पडले आहे. विकास कार्यासाठी जनतेचे सहकार्य मिळवून कर रूपाने त्यांच्याकडून पैसा गोळा करणे अटळ असते. पण या गोष्टी समजावून देवून जनतेचे सहकार्य मिळवून कर रूपाने त्यांच्याकडून पैसा गोळा करणे अटळ असते. पण या गोष्टी समजावून देवून जनतेचे सहकार्य मिळविणे या भागातील नेतृत्वाला तितकेच जमलेले दिसत नाही. कर रूपाने जमा होणाऱ्या पैशाची वसूली करण्यातही दिरंगाई दिसते. खूप वेळा आपल्या अधिकाराचे प्रदर्शन करण्याच्या मोहाने पदाधिकारी केवळ दडपण आणण्याचा मात्र प्रयत्न करतात. जनजागृतीचा कार्यपेक्षा निवडणूकावर यांचे लक्ष केंद्रित झालेले असते. करण्याची भाषा करून अथवा समाजकल्याणच्या हितार्थ सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या हेतून काही कार्यक्रम हाती घेणे व वाद निर्माण करणे याऐवजी विशेष काहीच न करणे हा मार्ग ग्रामीण नेतृत्वाने पत्करलेला दिसतो.

ग्रामीण भागात असो वा शहरी भागात असो स्थानिक संस्थांच्या कारभारात राष्ट्रीय पक्षांचे गटबाजीचे राजकारण असणे योग्य नव्हे, लोकशाही विकेंद्रिकरण व्यवस्था भारतात रूजली असली तरी हा प्रयोग पुर्णपणे कोणत्याही राज्यात यशस्वी झाला असे म्हणता येणार नाही. खेड्यापाड्यातील सर्व सामान्य जनता ज्या प्रमाणात स्थानिक कारभारात सहभागी व्हावयास हवी त्या प्रमाणात जनतेचे उत्स्फूर्त सहकार्य मिळण्यात यश आलेले नाही. पंचायत राज्यामुळे जिल्हा पातळीवरील कलेक्टरचे महत्व कमी झाले हे मान्य केले तरी नोकरशाहीच्या जागी नवे जोमदार नेतृत्व निर्माण झालेले आढळत नाही. पंचायत राज्य प्रक्रियेद्वारा वास्तवात शेतकरी वर्गाच्या हातीच सत्ता प्रदान केली आहे. जातीवादाने खेळे गावाच्या राज्यकारणात मूळ धरले आहे. पंचायतराज्याच्या कामकाजाच्या दृष्टीने पंचायती राज्यांना आर्थिक स्वातंत्र्याच्या बाबतीत जे मर्यादित स्वातंत्र्य असलेले निदर्शनास आले. त्याचबरोबर जातीयवाद नष्ट करणे आणि साक्षरता प्रसार करण्याच्या दृष्टीने जे प्रयत्न व्हायला हवे होते ते नेतृत्वाअभावी होवू शकले नाही. याचे कारण काय ? हे ध्यानात घेऊन त्यादृष्टीने शासनाने प्रयत्न करण्याचे ठरविले आणि या पंचायत राज्य प्रक्रियेला नविन दिशा मिळाली.

७३ वी घटनादुरुस्ती आणि महाराष्ट्र राज्य :-

१ मे १९६२ रोजी महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती कायदा पास झाल्यापासून महाराष्ट्र पंचायत राज्याचे युग सुरू झाले लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेत महाराष्ट्र राज्य

सुरूवातीपासूनच आगाडीवर होते. चार दशकांचा प्रवास येथील पंचायत राज्य व्यवस्थेने पूर्ण केला. १९७१ साल नंतरची दहा – बारा वर्षे फारच ढिलाईची गेली स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूका त्या काळात न झाल्यामुळे प्रशासनात नोकरशाहीचे पारडे जड झाले होते. पण ७३ वी घटना दुरूस्ती अमलात येण्यापूर्वीच महाराष्ट्रातील ही स्थिती पलटू लागली होती. महाराष्ट्र सरकारने स्त्रिया, अनुसूचित जाती व जन जाती तसेच इतर मागासजातींना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये आरक्षण देवून ग्रामीण स्थरावर सामाजिक बदलाची प्रक्रीया महाराष्ट्राने या आधीच गतीमान केली होती. ७३ व्या घटना दुरूस्तीने तीला आणखी चालणा मिळविली. विशेषतः लोकशाही आघाडी सरकाराने काही स्वागताहार्ह ठोस पावले उचल्यामुळे राज्यातील स्थानिक स्वराज्य चळवळीची ढिलाई एकदम दूर झाली आहे. त्यामुळे पहिल्या महाराष्ट्र वित्त आयोगाने केलेल्या पण, सरकार दप्तरी दुर्लक्षित ठरलेल्या शिफारशी आता अमलात येण्याची शक्यता वाटू लागली आहे. महाराष्ट्र सरकारने घेतलेल्या काही स्तुत्य निर्णयांमुळे ग्रामीणांचे अधिकार व कार्यक्षेत्र वाढले आहे. उदा. ग्रामसभा वर्षातून चार (४) वेळा भरल्या पाहिजेत, ग्रामीण जनतेच्या दैनंदिन जगण्याशी संबंधित कामाचे अग्रक्रम ग्रामसभेने ठरवून द्यावेत. कोणत्या कामासाठी किती आर्थिक तरतूद आहे. याची माहिती सर्व खातेदारांना आणि सर्व मतरांना ग्रामसभेपूर्वी पोहचली पाहिजे अशा आशयाचे आदेशही देण्यात आले आहेत. नागरिकांना माहितीचा अधिकार या राज्याने दिलेलाच आहे. म्हणजेच असे म्हणता येईल की, स्थानिक स्वराज्य संस्थातील निरक्षर व गोरगरीब नागरिकांना हा हक्क पोचवण्याचा प्रयत्न राज्य सरकारने या आदेशांच्या स्वरूपात केला आहे. सत्तेचा वापर कोण कशासाठी व कसा करतो, विकास कार्यक्रमांमध्ये अडथळे कोण आणतात? हे ग्रामीण जनतेला समजू लागले आहे.

पंचायत राज्य व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग :

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारतीय नागरिकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी व लोकतंत्रात्मक एकात्म शासन व्यवस्थेला मजबूत करण्यासाठी तत्कालीन नेत्यांनी लिखित संविधानांची निर्मिती केली. त्यात त्यांनी समाजातील शोषित, पिडीत व उपेक्षित वर्गांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून कार्यक्रम राबविण्याच्या दृष्टीने संविधानाद्वारे तरतूदी करण्यावर भर दिला. प्राचीन काळापासून उपेक्षित, शोषित राहिलेल्या स्त्रियांच्या विकासासाठी पुरुषांबरोबर त्यांना अधिकार प्रदान होण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. भारतीय स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार संविधानाचे प्रदान केले. संविधानात मुलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वे या माध्यमातून स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी संधी व दर्जा प्रदान करण्यात आला. घटक राज्य शासनांनी मार्गदर्शक तत्वांना समोर ठेवून महिलांच्या विकासासाठी कायदे करावे असे सूचविण्यात आले. याचे श्रेय स्वातंत्र्यपूर्ण काळात स्त्रियांच्या विकासासाठी तत्कालीन समाजसुधारक महात्मा फुले, आगरकर, महर्षी कर्वे, शाहू महाराज आदी समाजसुधारकांना जाते. त्यांच्या प्रयत्नांमुळेच समाजाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हळूहळू बदलू लागला. महात्मा गांधीनी या समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांना अनुसरून भारतीय स्त्रियांच्या विकासाचा आग्रह धरला, गांधीच्या मते, भारतीय स्त्रियांना विकासापासून वंचित ठेवणे म्हणजे देशाच्या विकासाची अर्धी शक्ती गमावणे होय. त्यासाठी स्त्री उन्नतीच्या दृष्टीकोनातून समाजाने पुढे आले पाहिजे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढला पाहिजे यादृष्टीने प्रयत्न व्हायला पाहिजे असे नमूद केले.

पंचायत राज्य किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण :-

संविधानानुसार आज भारतातील विविध घटक राज्य सरकारे व केंद्र सरकार यांनी भारतातील स्त्रियांना विशेष सवलती देण्यात सुरवात केली. संविधानाच्या कलम २४३ (घ)(३) व २४३(न)(३) नुसार प्रत्येक पंचायत तसेच नगरपालिकांमध्ये प्रत्यक्ष निर्वाचित सभासदांच्या एकूण संख्येमध्ये एक तृतीयांश स्थान अनुसूचित जाती, जनजाती स्त्रियांसाठी आरक्षित आहे. याप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये सहभागी होण्यासाठी विशेष आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. अशारीतीने भारतीय संविधानात आर्थिक सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहेत. याचबरोबर हे देखिल मान्य करण्यात आले आहे की, जो वर्ग शतकापासून शोषित व उपेक्षित होता, त्या समाजातील स्त्रियांच्या विकासावर विशेष लक्ष देणे राज्यांचे कर्तव्य आहे. संविधानाच्या कलमांचा विचार करून महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार प्रदान करण्यात आणि महिलांना मताधिकार देण्यात भारताने जगात अग्रक्रम पटकाविला आहे.

लोकशाही प्रक्रियेत महिलांचे योगदान :

भारतीय संविधानात लोकप्रतिनिधित्व कायदा आणि पंचायती कायदा नुसार १९५२ मधील प्रथम सार्वत्रिक निवडणुकीपासूनच महिला प्रत्यक्ष राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत. मात्र स्थानिक व सांसदीय निवडणुकीतील योगदान काहीसे निराशाजनक राहिले असले तरी त्यांचा सहभाग मात्र हळूहळू वाढत होता. ज्या महिला संसदेवर निवडून आल्यात त्यामध्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा प्रभाव कमी राहून वडील किंवा पती यांच्या मर्जीवर व त्यांच्या प्रभावाखाली त्या कार्य करित असल्याचे आढळून आले. महिलांचा संसदेतील सक्रीय सहभाग लक्षात घेतांना काही महिलांचा उल्लेख करणे अत्यांत महत्त्वाचे आहे. उदा. इंदिरा गांधी, सुचेता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडीत, नंदिनी सत्पयी, तारकेश्वरी सिन्हा, मृणाल गोरे, प्रमिला दंडवते, जयललिता, मोहसिना कडवई, राजेन्द्रकुमारी बाजपेयी, नजमा हेपतुल्ला, उमा भारती, ममता बॅनर्जी, सुषमा स्वराज, विजया राजे सिधीया, मार्गरेट अल्वा, मायावती, सोनिया गांधी, आदी महिलांनी आपल्या व्यक्तिमत्वाची छाप संसदेवर आणि विधी मंडळावर टाकलेली दिसते. इतर महिला प्रतिनिधी मात्र अभिलेखांपर्यंतच सीमित राहिल्यात. उपरोक्त महिलांनी आपल्या व्यक्तिमत्वाची छाप पाडून आपले स्थान पक्के बनविले. निवडणूक सर्वेक्षणातून असे आढळून आले की, लोकतांत्रिक प्रक्रियेत पुरुषांच्या तुलनेत मताधिकाराचा वापर करण्यात स्त्रियांचे योगदान वाढत आहे. ग्रामीण भागातील महिला निरक्षर असूनही राजकीय मतदान प्रक्रियेबाबत त्या जागृत आणि सतर्क आहेत. त्यामुळे शहरापेक्षा ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे मतदानाचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून आले. पंचायत व स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांकडे नवी दायित्वः पंचायती व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना विशेष आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे त्यांची जबाबदारी वाढलेली आहे. देशातील एक तृतीयांश ग्राम पंचायती क्षेत्रीय पंचायत जिल्हा परिषद, नगर परिषद, महानगर पालिका इत्यादी ठिकाणी शासनाची सूत्रे हाती घेता येईल आणि या नविन सक्रीय होता येईल तसेच त्यांनी त्यांच्या नजरेतून आपले गाव जिल्हयांच्या विकासाच्या योजना राबविता येतील. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विषय व महात्मा गांधीची ग्राम स्वराज्याची कल्पना याकडे शासनाने काही प्रमाणात दुर्लक्ष केल्यामुळे विकासाची प्रक्रिया पाहिजे तशी

वेग धरू शकलेली नाही. १९५७ ते १९८६ पर्यंत अनेक समित्या नेमण्यात येऊन पंचायत राज्य राज्यव्यवस्थेचा अभ्यास करण्यात आला, प्रत्येक समितीने आपआपला अहवाल सादर करून पंचायत राज्य संस्थांची पुनर्रचना करून त्यात सुधारणा सुचविल्या त्यासाठी काही शिफारशी करण्यात आल्यात, परंतु त्यांची योग्य दखल घेतली गेली नाही.

पंचायत राज आणि महिला सक्षमीकरण :-

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी पंचायती राज हे लोकशाहीची पहिली शाळा असे वर्णन केले. तसेच महात्मा गांधींनीही म्हटले होते की, जोपर्यंत गावांचा विकास होत नाही तोपर्यंत आपल्या देशाचा विकास शक्य नाही. खेड्यापाड्यात रामराज येण्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण आवश्यक आहे. गावांमध्ये पंचायत राज हे दिशेने टाकलेले पाऊल आहे. लोकशाहीचा आधार म्हणजे राज्यकारभारातील लोकसहभागासह शासनाने खालच्या स्तरापर्यंत विकेंद्रीकरण. लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही देश असलेल्या देश असलेल्या भारताच्या भूमीवरील अशी राजकीय रचना आहे, ज्यामध्ये लोकशाही केवळ राष्ट्रीय किंवा राज्य स्तरांपुरती मर्यादीत नाही, तर ती स्थानिक पातळीवर विस्तारलेली आहे. कोणत्याही राष्ट्राच्या उभारणीत महिलांची भूमिका महत्त्वाची असते, कारण महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासात सक्रिय भूमिका बजावण्यासाठी योग्य संधी उपलब्ध करून दिल्यास सर्वांगीण विकासाची उद्दिष्टे सहज साध्य होऊ शकतात. नेहरूंच्या शब्दात सांगायचे तर, लोकांमध्ये जागृती निर्माण करायची असेल तर, आधी महिलांना जागे करा. ते पुढे गेले की एक कुटुंब पुढे जाईल, गावे आणि शहरे पुढे जातील, संपूर्ण देश पुढे जाईल.

संशोधन विषय :-

“पंचायत राज व्यवस्था आणि महिलांचा सहभाग व सक्षमीकरण”

संशोधनाचे उद्देश :

- १) ग्रामीण भागातील महिलांच्या वर्तमान सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे
- २) पंचायत राज व्यवस्था आणि महिलांचा सहभाग व सक्षमीकरण याविषयी सरपंच महिलांचे मत अभ्यासणे

संशोधन आराखडा व नमुना निवड पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधन करतांना वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आलेला असून नमुना आकार निवडतांना गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीमधील सहेतूक नमुना या पध्दतीचा वापर करून तुमसर तालुक्यातील २० महिला सरपंचांचे मत अभ्यासण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :-

- ६७ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांना राजकारणात उमेदवारी मिळाली.
- ७० टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण महिलांना निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होता आले.
- ७१ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे त्यांना निर्णय प्रक्रियेत अधिकार प्राप्त झाला.
- ७५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे स्त्रियांच्या वाढत्या सहभागामुळे राजकारणातील स्त्री पुरुष यांच्यातील सत्तेची समीकरणे बदलण्यास मदत झाली.
- ६३ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील आत्मविश्वास वाढला.
- ६५ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण महिला राजकारणाच्या क्षेत्रात सक्रिय होऊ लागल्या. ७) ६७ टक्के उत्तरदात्यांच्या मते, पंचायत राज व्यवस्थेमुळे गावामध्ये सरपंच म्हणून झेंडावंदन करणाऱ्या स्त्रिया ग्रामीण विकास कितपत होतो याकडे प्रत्यक्ष लक्ष देऊन कार्य करणाऱ्या महिलांची संख्या वाढली.

संदर्भ :-

- बेहेरे, डॉ. सुमन “सामाजिक संशोधन पद्धती” विद्या प्रकाशन, मार्ग नागपूर २००४.
- डॉ. भांडारकर पु.ल. “सामाजिक संशोधन पद्धती” महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती.
- पाटील मनोज (२००७), ‘नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास योजना’, चौधरी लॉ पब्लिशर्स करीता राजेश चौधरी, ६२९, नारायण पेठ, अप्पा बळवंत चौक, पुणे – ४११०३०
- पाटील वा.भा. (१९९९), ‘पंचायती राज्य’, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
- पाटील व्ही.बी. (२००५), ‘महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरीक स्थानिक स्वराज्य संस्था’, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
- पुजारी प्रेमलता, कौशिक विजयकुमार (१९९४) ‘वुमन पॉवर इन इण्डिया’, कनिष्क पब्लिशर्स, नई दिल्ली.
- शर्मा श्रीनाथ, सिंह मनोजकुमार, ‘पंचायतराज एवं ग्रामीण विकास’, आदित्य पब्लिशर्स, बीना (म.प्र.), पृ. ११३-११४
- यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे
- भंडारा जिल्हाधिकारी कार्यालय माहिती व प्रसारण विभाग, भंडारा
- <https://www.panchayat.gov.in>
- <https://rdd.maharashtra.gov.in>